

Московський інкорпораційний проект 1665 р.

Переконлива перемога, здобута прибічниками І. Брюховецького на генеральній раді під Ніжином на початку літа 1663 р., неминуче мала позначитися на характері суспільно-політичних відносин на Лівобережжі та принципових засадах взаємовідносин Лівобережного Гетьманату з Москвою. Адже мало того, що в погоні за булавою претендент щедро роздавав карт-бланш запорожцям, єпископу Мефодію, представникам царського уряду, рядовим козакам і посполитим Лівобережжя, він ще й обіцяв у разі перемоги переглянути існуючий механізм влади, обмежити всевладдя старшини, стримати майнові апетити новонародженого панства тощо. Задекларований І. Брюховецьким курс на реанімацію інституту загальної або “чорної” Генеральної ради (як найвищого розпорядчого органу Війська Запорозького) зруйнував і до того не вельми тривкий спокій в суспільстві, сприяв подальшій ескалації охлократичних настроїв, а крім того — посилив становище місцеблюстителя Київської митрополії та представників уряду царя Олексія Михайловича в Україні.

Найпершою ознакою зміни політичного клімату в лівобережній частині Війська Запорозького стало кардинальне оновлення особового складу старшинського корпусу, насамперед його горішньої частини³⁷⁴. Повертаючись з-під Ніжина на південь Лівобережжя, І. Брюховецький “...ропустил новопоставлених полковників, тих которіє з ним з Запорожжа вишли, но усіх столечних городах, придавши кождому полковникові по сто чоловіка козаков, которим по усіх полках жупани давано”³⁷⁵. Розквартировуючи запорожців по полкових містах Лівобережжя, гетьман вирішував зразу кілька проблем. Передовсім він матеріально винагороджував своїх прибічників, котрі вели його на гетьманство. Адже, крім того, що запорожцям “...по усіх полках жупани давано...”, вони, користуючись покровительством гетьмана, “...з млинов сами розміри брали и куди хотіли оборочали...”³⁷⁶. Ясна річ, що присутність при новопоставленій І. Брюховецьким полковій старшині загонів запорожців паралізувала спротив скинутих з урядів старшин та зміцнювала авторитет нової влади. Але, що не менш важливо, розквартирувавши запорожців по всьому Лівобережжю, гетьман звільнявся від їхньої опіки, діставав можливість проводити власну політику, а не бути маріонеткою в руках “дейнеків”, які винесли його на гребінь влади і сподівалися, згідно з традиціями, що існували на Січі, ділити з ним цю владу. Переконливим підтвердженням цього служить той факт, що в статтях, переданих у Москву через воєводу К. Хлопова, Іван

Мартинович порушував перед царем клопотання про заборону низовикам зноситися з царським урядом безпосередньо, минаючи гетьмана: "...щоб запорожці їздили про все до нього, гетьмана, а без гетьманського дозволу до Москви б не їздили"³⁷⁷. Тобто новообраний регіментар, уміло маніпулюючи гаслами обмеження старшинського всевладдя та гетьманського авторитаризму, добивався того, чого свого часу прагнув досягти гетьман І. Виговський³⁷⁸. Намагання наслідувати І. Виговського вбачається і в інших діях Івана Мартиновича — недаремно ж дещо пізніше він заявляв, що буде все так, як було при Виговському.

Прагнення І. Брюховецького зміцнити гетьманську владу змушує його "забути" і про свої взяті напередодні елекційної ради зобов'язання щодо розширення меж міського самоврядування, гарантування міщанам не втручатись козацькій адміністрації в справи, віднесені до компетенції магдебургій тощо.

Окремою, досить важливою і вкрай делікатною проблемою суспільно-політичного життя Лівобережного Гетьманату середини 1660-х рр. залишаються взаємини гетьманського уряду з православною Церквою. Отримавши під час переделекційних перегонів важливу допомогу від духовенства, І. Брюховецький, зважаючи на надані напередодні обіцянки, а також реальний стан справ, на перших порах свого гетьманування змушений демонструвати свою особливу приязнь як стосовно єпископа Мефодія, так і духовенства загалом³⁷⁹.

Не будучи впевненим у своїх силах, гетьман у стосунках з єпископом продовжує вдавати з себе покійного слугу, намагаючись використати авторитет Мефодія при вирішенні важливих для себе питань в взаєминах з Московією. Зокрема, саме через єпископа І. Брюховецький порушує клопотання про повернення козацькому війську армати, про присилання на Лівобережжя царських ратників, аби "... було з ким проти короля стати..." та про відкликання з Переяслава воеводи В. Б. Волконського, оскільки він "... велми чоловік впертий..." і ліпше буде "... його переменить, ніж за його з гетьманом нерадівством якась поруха вчиниться..."³⁸⁰.

Але гетьмана не могло й не турбувати активне втручання місцеблюстителя у світські справи, а особливо його наполегливі намагання примусити уряд І. Брюховецького до виконання взятих на себе останнім восени 1662 р. в Гадячі фінансових зобов'язань. Про готовність новообраного регіментаря утримувати російські війська єпископ Мефодій говорив Д. С. Велико-Гагіну ще під час Ніжинської ради. Тоді І. Брюховецький, зіславшись на непевні умови моменту, твердив, що наразі не має часу, необхідного для вироблення відповідних домовленостей, оскільки потрібно негайно виступати проти неприятеля³⁸¹. Після ради місцеблюститель не облишив свого наміру реалізувати гадяцькі домовленості з І. Брюховецьким,

оскільки це не лише ще більше підняло б авторитет єпископа в придворних колах, а й сприяло б підвищенню мобілізаційної готовності російських військ в Україні та перешкоджало б зростанню економічної могутності, а отже — й політичних претензій козацької старшини. За результатами “Чорної ради” 1663 р. єпископ Мефодій відправляє до Москви свою довірену особу ніжинського протопопа С. Адамовича, котрий об’явив у Малоросійському приказі інформацію й стосовно того, що гетьман, як і раніше, “...промисел має, звідки б узяти хлібні запаси для ратних людей великого государя...”³⁸².

Проблема утримання військ в Україні для уряду Олексія Михайловича була аж надто актуальною, аби нехтувати такими пропозиціями. І тому питання реалізації фінансових зобов’язань І. Брюховецького стає одним з пріоритетних не лише в інструкції царським послам дякам Приказу таємних справ Д. М. Башмакову та Є. Фролову, відправленим в Україну 24 серпня (с. с.) 1663 р.³⁸³, а й значною мірою визначає характер російсько-українських стосунків найближчих років.

Немає нічого дивного в тому, що реальна політична програма І. Брюховецького-гетьмана суттєво різнилася з його популістськими заявами, зробленими під час домагання гетьманської булави. Потреба в розбудові адміністративного апарату, забезпечення боєздатності війська та, врешті-решт, природний потяг до збагачення³⁸⁴ змушують гетьмана докладати максимум зусиль до того, аби уникнути виконання раніше взятих домовленостей. Зрозуміло, що єпископ Мефодій у даному випадку виступав не стільки як особистий опонент І. Брюховецького в боротьбі за пальму першості на Лівобережжі та в стосунках з Москвою, скільки як представник (а на наш погляд, тогочасний безперечний лідер) певних політичних сил, опозиційно налаштованих щодо ідеї міцної гетьманської влади та визнання за козацькою старшиною ролі нової соціально-політичної еліти краю.

Зміцнити гетьманський провід, обриси яких почали доволі виразно проступати в заходах щодо впорядкування фінансової справи³⁸⁵ та намірах підпорядкувати своїй владі Правобережжя, можна було лише приборкавши політичну опозицію, яка ще вчора виступала головним його союзником. Насамперед, перед гетьманом постало завдання нейтралізувати політичні претензії єпископа Мефодія.

У другій половині вересня 1663 р. І. Брюховецький відправляє до Москви генерального обозного І. Цесарського та київського полковника В. Дворецького, доручивши їм допровадити козацьких старшин та ігумена Мгарського монастиря Віктора Загоровського, які визнали себе винними у співпраці зі “зрадником” Я. Сомком³⁸⁶. Одночасно гетьман зобов’язує послів під час переговорів з начальником Малоросійського приказу боярином П. М. Салтиковим

поставити питання про призначення московського церковного ієрарха київським митрополитом. Більше того, вони мали рекомендувати керівництву російського зовнішньополітичного відомства не відпускати з “білокамінної” дітей нинішнього місцеблюстителя³⁸⁷, оскільки він має намір одружити сина Луку на полячці, аби отримати багатий посаг. Крім того, посли повинні були акцентувати увагу уряду Олексія Михайловича на користолюбстві єпископа Мефодія, привласненні ним коштів, виділених царем на ремонт Софійського собору в Києві, намаганні вплинути на пом’якшення вироку Я. Сомкові та В. Золотаренкові, від яких йому нібито було обіцяно щедрі грошові винагороди. Через І. Цесарського та В. Дворецького гетьман інформував московські офіційні кола й про те, що напередодні Ніжинської ради місцеблюститель нібито вимагав від нього, аби він подарував йому табун коней чи одружився б на його доньці, а “... за це єпископ учинить його на раді повним гетьманом, а самому єпископу бути б київським митрополитом”. Прагнучи засвідчити вірність цареві, І. Брюховецький уповноважував своїх представників повідомити в Малоросійському приказі про наміри взимку приїхати в Москву, аби “...бачити пресвітлі очі великого государя та бити чолом государю, щоб йому одружитися на Москві...”³⁸⁸.

Однак перед тим, як їхати до російської столиці, І. Брюховецькому необхідно було з честю витримати іспит на політичну зрілість на переговорах з уповноваженими царя приказними дяками Д. М. Башмаковим і Є. Фроловим, відрядженими до України для оформлення правових аспектів російсько-українських взаємин. Причому зразу ж варто зауважити, що для гетьмана час для прийому посольства та демонстрації власних політичних амбіцій, зважаючи на реальну небезпеку широкомасштабного вторгнення на Лівобережжя військ польського короля, підтримуваних козацькими полками правобережного гетьмана та татарськими ордами, був не найсприятливішим. Згідно з інформацією царського воеводи стольника К. О. Хлопова, “...при гетьманові де війська в зборі ніякого немає і радий би він зібрати, та козаки його не слухаються і не збираються ніде, і тому гетьман до Ніжина і до Переяслава і до Києва за безлюдності йти не хоче, а хоче бути в містах в облозі до приходу великого государя багатьох ратних людей...”³⁸⁹.

Ненадійність становища І. Брюховецького посилювалася тим, що, за спостереженням стольника, “...багато де черкас [...] хитаються...”³⁹⁰. Достовірність цієї інформації підтверджував і місцеблюститель Київської митрополії, який повідомляв представників уряду Олексія Михайловича, що “малоросійські жителі хиткі і непостійні, і вірити їм не можна; під час неприязельського наступу чекають від них усього дурного...”³⁹¹. Аналогічні міркування висловлювали і глухівські “...лутчі люди козаки...”, а саме: городовий отаман Роман

Михайлів, вїт Федір Яковлів, колишній сотник Пилип Уманець та колишній отаман Марко Кімбаров, котрі також переконували московських дяків у тому, що “...черкасом ні кому вірити не можна, люди непостійні і некріпкі і супроти неприятеля довго і надійно стояти не будуть...”³⁹².

Імовірно, відсутність серйозної військової допомоги з боку Москви в поєднанні з кількісними внутрішніми чварами всередині лівобережного козацтва породжували серед населення панічні настрої. Зокрема російський лазутчик С. Носов, відправлений воєводою К. О. Хлоповим до Чернігова “для вестей”, доповідав, що “...по всіх містах, якими він їхав з Чернігова до Гадяча [...] мешканці говорять не криючись, як де король з військом переправившись на цей бік Дніпра прийде в черкаські міста, і вони де з містами королю хочуть покоритися, тому що де великого государя ратних людей великих полків ніде вони не чують, оберігати їх нікому...”³⁹³.

За таких умов початок українсько-російських переговорів постійно відкладався, і представники уряду Олексія Михайловича, які в Україну прибули через осіннє бездоріжжя лише 27 вересня (с. с.) 1663 р., змогли зустрітися з гетьманом у Батурині аж 17 листопада (с. с.). Шалена кампанія гетьмана з дискредитації свого суперника в боротьбі за першість в політиці на Лівобережжі — єпископа Мефодія сприяла тому, що Д. Башмаков і Є. Фролов не стали наполягати на обов’язковій участі місцеблюстителя Київської митрополії в переговорному процесі. Поза всяким сумнівом, це було досить важливою тактичною перемогою Івана Мартиновича. Адже, незважаючи на те, що інтереси єпископа Мефодія на переговорах представляла його довірена особа — ніжинський протопін С. Адамович, відсутність головного прибічника ідеї негайної реалізації раніше взятих на себе І. Брюховецьким зобов’язань забезпечувала гетьманському уряду хоч би якийсь простір для політичного маневрування.

Незважаючи на складність ситуації та продемонстровану Іваном Мартиновичем позірну поступливість у ході передвиборних змагань, Батуринські переговори 1663 р. виявилися досить важкими для представників уряду Олексія Михайловича. Так, уже на самому їх початку тільки-но Д. Башмаков і Є. Фролов переказали вимогу царя, аби гетьман і старшина в письмовій формі підтвердили правомочність угоди, укладеної ближнім боярином князем О. М. Трубецьким і всім Військом Запорозьким восени 1659 р., як українська сторона досить дружно заперечила проти цього, вказуючи на те, що наразі “...їм тих всіх статей за розоренням від неприятеля в малоросійських містах і за бідність ніяким чином дотримуватися нині не можна...”³⁹⁴. На репліку приказних дяків з приводу того, що гетьман Б. Хмельницький “...по тим статтям з усім Військом За-

порозьким у великого государя [...] в підданстві був і служив до кінчини живота свого вірно і непорушно, і ті статті утримував...”, козацька сторона, продемонструвавши добру обізнаність з політичними й правовими колізіями українсько-російських взаємин, зауважила, що, по-перше, за гетьманування Б. Хмельницького “...на Малую Росію неприятели так, як нині, не наступали [...] і малоросійські жителі в той час були в усякому спокої і в зажитках...”, а, по-друге, “...у той час статті були не такими, якими вони їм нині оголошені, багато в статтях добавлено і поставлено в Переяславі після зради Івашка Виговського...”³⁹⁵.

Покликавшись на той факт, що статті 1659 р. були ухвалені “...зрадником Юраськом Хмельницьким з радниками своїми...”, які відзначалися “...хитаннями і непостійністю...”, а теперішнє керівництво Війська Запорозького “...великому государю [...] обіцялось служити вірно і в підданстві бути на віки невідступно...”, українська сторона заявила, що “...їм тих усіх статей нині прийняти і дотримуватися неможливо...”³⁹⁶.

Особливо активно старшина заперечувала проти впровадження пункту угоди щодо надходження зібраних з українського поспільства податків і зборів до царської скарбниці, а також роздачу козакам платні із зібраних коштів і припасів. Гостре невдоволення вищої козацької старшини Лівобережжя, як можна зробити висновок з тексту статейного списку Д. Башмакова та Є. Фролова, викликало положення угоди 1654 р., згідно з яким керівництво фінансовою сферою Гетьманщини мало перебувати в руках міської цивільної адміністрації — вйтів, бурмістрів і райців. За спостереженням московських приказних дяків, найбільш активно супроти ухвалення тих суперечливих, на думку старшини, положень виступали вихідці з Правобережжя генеральний суддя Ю. Незамай та стародубський полковник І. Плотник. Не обминули своєю увагою царські послі й те, що останні своїх дітей залишили на правому боці Дніпра, хоча “...можна було [...] за неприятельського приходу і задовго на цей бік Дніпра їх переправити”³⁹⁷.

Врешті-решт, під тиском російської сторони гетьман і старшина “...по тих довгих розмовах і по суперечках подумавши схилилися...”, погодившись підписати Переяславські статті 1659 р., хоч і залишили за собою право вписати ті статті, виконання яких наразі було неможливим, аби апелювати до царя з приводу їх відміни³⁹⁸.

Крім підтвердження правомочності Переяславських статей, Д. Башмаков і Є. Фролов мали обговорити з керівництвом Війська Запорозького і вирішити ще низку проблем, які залишилися поза увагою укладачів угоди 1659 р. Але, перш ніж приступити до їх обговорення, приказні дяки вирішили зробити старшину більш поступливою, оголосивши монаршу волю щодо майбутнього конфіско-

ваного й описаного майна та живності козаків, заарештованих разом з Я. Сомком і В. Золотаренком після Ніжинської ради. Згідно з указом Олексія Михайловича, всі пожитки, переписані в Переяславі, Чернігові, Ніжині та інших містах, належало роздати новим керівникам Війська Запорозького — “...по розпису за воєводськими руками...”, щоб вони, “...бачачи його государську превелику до себе милість [...] йому [...] і його государським дітям і спадкоємцям служили вірно”³⁹⁹.

Але, як з’ясувалося в ході переговорів, це питання вже дебатовалося оточенням І. Брюховецького і по ньому було ухвалено рішення, аби “...ті всі животи по стародавнім їх звичаям вдовам і сиротам віддані були, тому що Яким Сомко з радниками своїми за зраду покарані смертю, а інші відвезені до царської пресвітлої величності в ув’язнення, а за одну й ту ж провину двічі не карають”. Щоправда, ту частку майна репресованих, яку царські воєводи вже привезли з Ніжина та Чернігова до Батурина, гетьман “...на Військо прийняв і розписатися велів прилуцькому полковнику Данилу Песоцькому...”⁴⁰⁰. Крім майна, приказні дяки передали старшині й доволі щедре царське жалювання⁴⁰¹.

Задобривши конфіскованим майном та щедрими царськими дарами керівництво Війська Запорозького, московські послы поставили питання про передачу відібраного в “зрадників” хліба на потреби російських військ, на що старшина погодилася без будь-яких заперечень⁴⁰².

Не викликали спротиву гетьманського уряду і втручання московських послів у питання свободи торгівлі в Україні. Зокрема, Д. Башмаков і Є. Фролов поставили перед козацькою старшиною вимогу про заборону лівобережним купцям перепродувати хліб на Правобережжя — “...для своєї безроздільної користі...”. Свою вимогу вони вмотивували тим, що, спродуючи хліб на Правобережжі, гендлярі тим самим “...задніпровським зрадником і татарам чинять велику допомогу...”, а крім того — піднімають ціну на хліб на Лівобережній Україні, що було економічно не вигідно для російської армії, яка проводила тут закупки продовольства для своїх залог. У крайньому разі, гетьман міг дозволити вивіз певної кількості хліба на “польський бік” Дніпра (де в умовах війни “...нині від ляхів і від татар хліба сіяло мало...”), аби схилити правобережців до підданства царю⁴⁰³.

Погодилася українська сторона і на врегулювання торговельних зв’язків Лівобережжя з російськими містами⁴⁰⁴. А от щодо вимоги офіційної Москви повернути колишнім власникам уті- качів з Брянська, Рильська, Путивля, Севська та інших порубіжних з Гетьманщиною російських міст, які, “...розоривши поміщиків і вотчинників своїх доми і всякі пожитки, втікши, живуть у малоросійських містах і в повітах і на будах і на винницях, а інші і нині бігають, щоб

їм жити у волях своїх”, гетьман і старшина прохали відстрочити виконання цього наказу, аби “...тутешньої сторони Дніпра люди, почувши про той договір, під час теперішнього королівського приходу, до нього, до короля, не перекинулися”. Керівництво Війська Запорозького обіцяло лише, згідно з 16-ю статтею Переяславської угоди 1659 р., видати представникам російської адміністрації “убивць, розбійників і всяких злодіїв”⁴⁰⁵.

Ще більш активну протидію козацької старшини зустріли намагання Москви закріпити спеціальною угодою зобов’язання гетьманського уряду про утримання власним коштом царського війська, розквартированого на Лівобережжі. Зокрема, уряд Олексія Михайловича пропонував: “...давати воєводам добрі млини з декількома селами заселеними: полковникам і головам стрілецьким по млину на чоловіка в яких по два колеса; начальним людям по млину в яких по одному колесу в рік; рейтарам і драгунам і солдатам і стрільцям і всяким ратним людям усякого хліба по 4 четі чоловіку на рік в московську міру”. Крім того, старшина повинна була відвести угіддя для випасу коней — на відстані 10 верст біля кожного міста, в якому перебували воєводи й ратні люди⁴⁰⁶.

При цьому московські дипломати посилались як на гостру потребу царських ратників у продовольстві, так і на усні домовленості, нібито досягнуті в Ніжині в ході розмов новообраного гетьмана і старшини з окольничим Д. С. Велико-Гагіним, хоча вища козацька старшина наполягала на тому, що з окольничим “...вони того не говорили і ніякого договору про хлібні припаси в них не було”. Незважаючи на те, що Д. Башмаков і Є. Фролов, переконуючи гетьмана і старшину підписати цей пункт угоди, зверталися до них “...з многими пространными разговорами...”, останні “...стояли на своєму вперто...” і, врешті-решт, сторони домовилися перенести остаточне рішення питання на майбутнє, з чим українська сторона звернулася з чолобитною особисто до Олексія Михайловича⁴⁰⁷.

Категоричне заперечення козацької старшини викликала й позиція московських представників про впорядкування козацького реєстру. Досить цікавим є те, що уряд Олексія Михайловича цього разу при визначенні кількісного складу козацького компуту повністю покладався на гетьмана та старшину, передаючи на їхній розсуд, яку кількість козаків вписати до реєстру: 60 тис., як це було визначено угодами 1654 та 1659 рр., чи зменшити наполовину, враховуючи непризнання правобережним козацтвом влади царя. Згідно з інформацією, що містилася в статейному списку Д. Башмакова та Є. Фролова, “...і гетьман, і вся старшина, що статних слухаючи, говорили, що під цей воєнний час, коли супротивник над шиями стоїть, реєстр учинити і скарб збирати не можна...”⁴⁰⁸.

За результатами переговорів, що завершилися 21 листопада (с. с.), були ухвалені так звані Батуринські статті, які склалися з

п'яти положень. Причому два з них — про видачу царській адміністрації втікачів з Росії (“служилих людей”, драгун, поміщицьких і вотчинних селян) та впорядкування козацького реєстру й збирання на плату козакам податків і зборів — старшина відмовилася підписувати. Заперечення викликало, як уже зазначалося вище, й положення про передачу прибутків з млинів на утримання російських військ в Україні.

Отже, закріплені Батуринськими статтями нововведення не торкалися принципових питань у взаєминах Козацького Гетьманату з російським царем, які залишалися й надалі незмінними. Водночас, як слушно зазначає А. Яковлів⁴⁰⁹, договір 1663 р., а особливо його пункт про утримання російського війська коштом місцевого скарбу, хоч і був оскаржений старшиною, створював прецедент, який в майбутньому буде активно використовуватися офіційною Москвою на переговорах з урядом І. Брюховецького.

Успішне для лівобережного козацтва завершення зимової кампанії 1663/64 р. дає змогу І. Брюховецькому взяти курс на суттєве зміцнення гетьманського проводу. Зразу ж після відходу польської армії Іван Мартинович розіслав по лівобережних містах збирачів податків для перепису купців і міщан з наступним їх обкладанням зборами на користь гетьманського скарбу. З цими ж планами пов'язане й прагнення гетьманського уряду підпорядкувати собі міщан шляхом передачі ними до військової канцелярії всіх своїх привілеїв, отриманих від польських королів⁴¹⁰.

Крім того, І. Брюховецький намагається хоч до певної міри реанімувати зовнішньополітичну сферу діяльності. Так, 27 листопада 1664 р. він порушує перед урядом Олексія Михайловича питання про надання йому дозволу на переговори з римським цісарем, а також кримським ханом, якого намірявся переконати в розриві союзу з поляками і припиненні вторгнення на Лівобережжя⁴¹¹.

Гетьман спробував також заручитися підтримкою уряду Олексія Михайловича в боротьбі з міським самоврядуванням, на захист якого виступив його колишній союзник єпископ Мефодій⁴¹². Поступово конфлікт гетьмана з місцеблюстителем митрополичої кафедри набирає дедалі гостріших форм: Мефодій надає моральну підтримку міщанам, радить їм ні в якому разі не передавати козацькій адміністрації королівські привілеї, звинувачує Брюховецького перед царським оточенням у самоуправстві та зловживаннях владою. Останній же, в свою чергу, в листах до царя “розкриває” наміри єпископа його зрадити, вказуючи на контакти того з близьким до гетьмана П. Тетері правобережним духовенством тощо⁴¹³.

Прагнучи перехопити ініціативу до своїх рук і не допустити зміцнення влади свого колишнього протеже, Мефодій на початку

1665 р. здійснює поїздку до Москви, результати якої мали надзвичайно важливі для Лівобережної України наслідки. В середині березня 1665 р. місцеблюстителю передає до Посольського приказу на ім'я царя доповідну, в якій обгрунтовує необхідність проведення в Україні широкомасштабної реформи. Зокрема, він пропонував з метою обмеження фінансових зловживань гетьманської адміністрації всі податні кошти, що збираються з українського населення, заносити до царської скарбниці, а звідти відпускати на виплати козакам за несення ними військової служби та утримання російських ратних людей в лівобережних містах. Єпископ вважав за необхідне негайно вивести з підпорядкування гетьмана та козацької старшини всіх міщан, збори та орендна плата з яких також мали надходити не гетьману, а московському монархові. В конфліктах, що раз-по-раз виникали між гетьманським урядом і міським самоврядуванням, Мефодій радив російській владі невідступно підтримувати представників останнього; накази з цього приводу варто надсилати царським воєводам, що несли службу в Україні. Крім того, на думку єпископа, потрібно істотно збільшити військову присутність Москви на Лівобережжі, для чого пропонувалося ввести додаткові контингенти військ до Києва, Переяслава, Чернігова та Остра⁴¹⁴.

Реалізацію запропонованих ним нововведень Мефодій радив розпочати негайно, для чого просив виділити йому московських ратних людей "...около полуторы тысяч человек..." на чолі з "...знатный человек и з дяк...", аби йому було "...надежно приехать и говорить с гетманом"⁴¹⁵.

На початку червня 1665 р. пропозиції місцеблюстителю розглядалися на засіданні боярської думи, на якому був присутнім і цар і за його результатами якого було ухвалено рішення відкликати відправлений в Україну (за подачею І. Брюховецького) в лютому 1665 р. царський указ про відбирання в київських міщан і присилання до Москви королівських привілеїв. Щодо реалізації інших пропозицій Мефодія — боярська дума не ухвалила ніяких конкретних постанов. І, вочевидь, має сенс міркування В. Ейнгорна про те, що не останню роль в цьому відіграв намір українського гетьмана найближчим часом особисто відвідати "білокамінну"⁴¹⁶, щоб обговорити з урядом Олексія Михайловича підняті єпископом питання в стінах Посольського приказу.

Збираючись до Москви, Брюховецький прагнув не лише засвідчити власну лояльність династії Романових, а й мав цілком прагматичну мету — "власі собі прибавлять"⁴¹⁷. Потреба в цьому існувала хоч би тому, що опір своїм діям, спрямованим на зміцнення гетьманського проводу, Іван Мартинович зустрів не лише з боку місцеблюстителю, а й кількох впливових козацьких старшин. Зокрема, про підозрілий тон дипломатичного спілкування лівобережного гетьмана з кримським ханом повідомляв 24 жовтня (с. с.) 1664 р. в

розмові з белгородським воєводою князем Б. О. Рєпніним кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко, наголошуючи на тому, що в ханських листах містилися пропозиції жити їм “...братцкою любовію как бывшей гетман Богдан Хмелникой...”, але для цього щоб “...в черкаских бы де городех московских людей не было...”⁴¹⁸.

Ще більш категоричний у своїх висновках був лідер промосковськи налаштованої лівобережної старшини київський полковник Василь Дворецький, який 21 березня (с. с.) 1665 р. звернувся з листом до начальника Посольського приказу вологодського намісника П. М. Салтикова, де вказував на те, що гетьман їх, “старих і вірних цареві”, полковників зненавидів і змістив з урядів. Зокрема, мова йшла про полтавського полковника Д. Гуджола та зінківського полковника В. Шимана-Шимановського, полки яких гетьман віддав своїй довіреній особі — генеральному бунчужному Григорію Витязенку⁴¹⁹. Крім того, старшина стверджував, що гетьман здійснив спробу його заарештувати, коли він повертався з Москви, і до цього часу не припинив своїх переслідувань; чинить різні утиски вірній цареві старшині, покладаючись у всьому на свого порадника “Захарочку” (генерального писаря Захарія Шийкевича) — “...что он примыслит на том всем становитца”. Змалювавши всі ті негаразди, які коїлися в Україні, Дворецький просив Салтикова видати указ, аби гетьман “...до городов дела неимал, пусть войском владеет, а городами воеводы, понеже города гетманов портят, з городов пожитков наживши не хотят быть послушны никому”. Ще він просив змусити Брюховецького виконувати постанови статей 1659 р., якими заборонялося гетьманові без “суполной ради полковников” зміщувати старшин з полковницьких урядів, навіть коли б стала явною зрада когось із них⁴²⁰.

Через деякий час, 16 серпня (с. с.), Дворецький надіслав до Малоросійського приказу листа, в якому запевняв, що більшість полковників не заперечуватимуть проти надходження з України податків не на користь гетьмана, а — царя. Більше того, він пропонував запровадити такий порядок, щоб воєводи, “...жіючіе на Вкрайне...”, володіли там маєтностями, і тоді не потрібно буде нікого (малося на увазі — гетьмана) просити виділити хліб на прожиток московським ратним людям. Полковник наполягав також на тому, щоб податки в Україні збирала не гетьманська адміністрація, якій немає довіри, а московські воєводи⁴²¹.

Дослідники відзначають, що пропозиції В. Дворецького знаходили підтримку і в інших старшин, зокрема, переконливим прибічником такого курсу Москви зарекомендував себе генеральний писар Степан Гречаний.

За умови розколу старшинського корпусу шанси І. Брюховецького на успішне завершення московської місії були дуже вже мізерними. Прикметним, на наш погляд, є уже той факт, що по прибутті до російської столиці 11 (21) вересня 1665 р. представницької укра-

їнської делегації (крім гетьманського уряду і козацької старшини, до неї входили також представники православної Церкви та міського самоврядування) В. Дворецький і С. Гречаний поселилися не разом з усіма “на посолском болшом дворе”, а окремо — щоб їм було зручно спілкуватися з керівником російської делегації на переговорах П. Салтиковим “...для дел великого государя, а дела за ними есть много...”⁴²².

В історичній літературі побувала думка, що І. Брюховецький ще 15 (25) вересня “...уговорил полковников, прельстивши их надеждами на большие царские милости, ударить челом государю всеми малороссийскими городами...”⁴²³. Однак уже В. Ейнгорн, проаналізувавши документи, які стосувалися перебування української делегації в Москві, зробив висновок, що ініціатором такої пропозиції був не гетьман, а російська сторона. Гетьман же, навпаки, тривалий час активно заперечував проти цього⁴²⁴.

Уряд Олексія Михайловича поставив перед гетьманом вимогу про надходження українських податків до скарбниці царя вже 20 вересня (с. с.) 1665 р.⁴²⁵ Вимоги російської сторони, оприлюднені на переговорах П. Салтиковим, ґрунтувалися на пропозиціях єпископа Мефодія, переданих півроку тому. У відповідь І. Брюховецький переконував царських бояр у тому, що грошових зборів з лівобережних жителів у царську скарбницю збирати “...отнодь немочно; да и заводить то ныне не надобно, потому время воинское и шаткое, поставят себе в оскорбление, и чаят от того шатости...”⁴²⁶. Як компромісний варіант гетьман пропонував збирати для утримання московських ратних людей спочатку непрямі податки — з млинів, відкупів, торговельних операцій тощо. Причому робити це радив “...не по болшому...”, аби населення поступово звикалося з цим, а “...сперва б им было не тягостно...”⁴²⁷.

І лише 11 (21) жовтня Брюховецький запропонував передавати і натуральні, і грошові податки з українського населення до царської скарбниці, проте їх збір мали здійснювати українські урядники⁴²⁸. Але російську сторону не задовольняла така організація фінансової справи, і П. Салтиков наполіг на тому, щоб збирання, приймання коштів і збіжжя на зберігання, контроль за дотриманням порядку в цій справі тощо — перебували в компетенції воєвод, кількість яких у Лівобережній Україні відтепер мала збільшитись у два рази. Крім організації фінансової справи, воєводи також мали управляти некозацьким населенням українських міст і сіл, яке в такий спосіб виводилося з-під козацького підпорядкування⁴²⁹.

Крім цього нововведення в стосунках Війська Запорозького з російським царем був вироблений новий українсько-російський договір (так звані Московські статті 1665 р.), який підтверджував заборону гетьманському урядові на проведення зовнішньополітичної

діяльності, а також передбачав, окрім підпорядкування Київської митрополії патріархові Московському, висвячення останнім на митрополічу кафедру в Києві московського церковного ієрарха — “...для лучшіе всего народа под рукою его царского величества крепости и утверждения...” (щоправда, дане положення носило умовний характер — впроваджувати його в життя передбачалося після апробації патріархом Константинопольським).

Що ж до автора цього важливого нововведення (його реалізація означала б принципово нову якість інтеграції України до корони Романових) думки вчених істотно різняться. Так, А. Яковлів вважав, що ним був не хто інший, як єпископ Мефодій та його прибічники, які хотіли звести на кафедру першого, хто, як уже зазначалося вище, був висвячений на єпископство саме представником Московського патріархату⁴³⁰. Однак, на нашу думку, більш слушною є гіпотеза В. Ейнгорна, за якою автором цього положення був гетьман Брюховецький, який намагався таким чином нівелювати втручання українських церковних ієрархів у внутрішньо-політичне життя України, підпорядкувавши їх московському святителю⁴³¹.

Решта положень Московського договору 1665 р. була вже менш радикальною. Загалом вони підтверджували недоторканність козацького устрою, гарантували збереження козакам та їхнім вдовам наявних привілеїв, конституювали право козацтва після смерті гетьмана вільними голосами обирати його наступника. Щоправда, право гетьманської елекції обмежувалося низкою застережень. Так, вибори нового регіментаря мали проводитися лише з дозволу царя; елекційна рада вважалася правомірною лише за умови присутності на ній уповноваженого царського представника, гетьманські клейноди в часи міжгетьманства відбиралися від Війська Запорозького і мали бути повернутими вже після обрання нового гетьмана. Передбачалося також, що меншу булаву, прапор і гармати новообраний регіментар має отримати від офіційного представника царя на генеральній раді, а велику булаву, “знамя болшое” і царську жалувану грамоту — лише в “царствующем граде, Москве”. Все це ще більше посилювало залежність гетьманської влади від царя.

Загалом же оцінюючи політико-правовий зміст Московського договору 1665 р., варто наголосити на тому, що його положення, відбиваючи загальну тенденцію до обмеження російською владою політичних прерогатив гетьманської адміністрації, суттєво різнилися своїм радикалізмом. Адже політико-правовий статус Козацького Гетьманату, що був визначений договором 1654 р. як автономія політична, а відповідно до положень статей Ю. Хмельницького 1659 р. трансформувалася в адміністративну автономію — від 1665 р. набирав ознак автономії станової, заперечуючи тим самим претензії козацтва на роль українського народу як політичної одиниці.